

Standplaatsgebondenheid

Weinig weerstand tegen slavernij in de Gouden Eeuw

Op 1 juli, met *Keti Koti*, herdenken veel Nederlanders het einde van de slavernij. En mede dankzij de Zwarte Piet-discussie staat dat Nederlandse slavernijverleden weer volop in de belangstelling. Bij slavernij denken we aan zwarte mensen die, als waren het dieren, in Afrika gekocht werden. Vervolgens werden ze in schepen 'opgehokt' en op transport gezet naar Amerika. Aldaar verrichtten ze onder onmenselijke omstandigheden zware arbeid voor hun blanke meesters. Vooral het contrast tussen de vrije blanken en de slaafse zwarten is hierbij pijnlijk duidelijk.

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

¹ Vergelijk bijvoorbeeld het artikel in *Trouw* van 4 februari 2015: 'Michiel de Ruyter was slavenhandel gewoon', over de discussie bij de film over Michiel de Ruyter, door historicus en oud-directeur Gemeentemuseum Deventer, Henk Slechte. tiny.cc/K2trouw.

² Bejczy, 2001.

³ Bentley, Ziegler, & Streets-Salter, 2015.

Rechterpagina:
Rietsuikerkappers in Jamaica, 1880.
Onder: Fort Elmina was een belangrijk vertrekpunt om slaven naar Zuid-Amerika te vervoeren. Atlas Blaeu - van der Hem, ca. 1660. Oostenrijkse Nationale Bibliotheek.

In de discussie over slavernij speelt standplaatsgebondenheid een belangrijke rol. Allereerst die van de Pieten-haters die de slavernij vooral tonen als het grote verschil tussen ons huidige begrip van vrijheid en de onvrijheid van slaven zoals beschreven door de abolitionisten. Maar ook de fanatieke beschermers van de Nederlandse cultuur gebruiken standplaatsgebonden argumenten, in hun geval om slavernij te vergoelijken. Vooral het argument dat men toen niet beter wist is populair.¹ Alsof er in de eeuw voor de verlichting geen kritische denkers bestonden. Het is duidelijk dat beide visies over slavernij niet representatief zijn voor hoe men in de Gouden Eeuw echt over slavernij dacht en niet verklaren waarom er in die tijd relatief weinig weerstand tegen de behandeling van de slaven bestond.

Suiker

Slavernij is van alle tijden en komt bij vrijwel alle volken voor. Dus ook in Europa. Vaak betrof het krijgsgevangenen of mensen die hun schulden niet meer konden betalen. Dat deze mensen in slavernij vervielen en daarmee tot de laagste sociale klasse gingen behoren was logisch. Krijgsgevangenen mochten blij zijn dat

ze nog leefden en de wanbetalers hadden feitelijk zichzelf verkocht. Hun nieuwe eigenaar mocht met hen doen wat hij wilde. Dit betekende dat ze dwangarbeid moesten verrichten of dat ze werden doorverkocht aan derden. Zo groeide de handel in slaven. Tot de hoge middeleeuwen behoorde slavenhandel zelfs tot de belangrijkste vorm van langeafstandshandel. Maar door de opkomst van het hofstelsel verviel binnen Europa langzaam de noodzaak voor het houden van slaven. De rijke heren hadden de arme boeren aan de grond gebonden, bovendien waren deze verplicht herendiensten te vervullen. Slaven verloren zo hun meerwaarde en slavernij stierf in Europa rond het jaar 1000 langzaam uit.²

Gedurende een paar eeuwen was Europa relatief slaafvrij. Dit veranderde echter nadat de Portugezen halverwege de vijftiende eeuw verschillende onbewoonde eilanden ten westen van Afrika hadden ontdekt, zoals de Azoren, Madeira en Kaapverdië. Deze eilanden waren geschikt voor suikerteelt en in Europa was de vraag naar suiker op dat moment aan het groeien. De Portugese planters probeerden aan die vraag te voldoen, maar de Portugese bevolking was te klein om grote groepen kolonisten voor de plantages te kunnen leveren. Door hun ervaringen in Afrika wisten ze echter dat ze daar eenvoudig slaven konden kopen zodat ze toch voldoende suiker konden produceren.³

De slavernij in Afrika week af van slavernij in de rest van de wereld. De Afrikaanse maatschappij was voornamelijk georganiseerd in kleine stammen die met elkaar samenwerkten of elkaar bestreden. En de rijkdom en macht van deze stammen werd niet bepaald door de hoeveelheid grond die ze in bezit hadden, maar door de hoeveelheid voedsel die ze konden produceren. Dit betekende dat de rijkdom en macht van de stam werd bepaald door de controle op de hoeveelheid menselijke arbeid die dit land productief maakte. De stam die veel mensen voor zich kon laten ►

in de slavernijdiscussie

4 Bentley, Ziegler, & Streets-Salter, 2015.

5 Van Riessen, Rovers, Wilschut, 2011. Ook J. Douma stelt dat er voor zover hij weet geen enkele auteur voor 1800 in de Nederlanden te vinden is die de slavernij afwijst. Dat de kritiek verstomde, betekende overigens niet dat deze geheel verdween, zoals ook Alex van Stipriaan beschrijft. Deze kritiek beperkte zich meestal tot de verplichting slaafgemaakte mensen goed en menselijk te behandelen.

6 Sweers, 2013.

7 Van Riessen, Rovers, Wilschut, 2011.

8 Prud'homme van Reine, 2007.

9 Blessing, 2008.

werken kon meer oogsten en was dus rijker en machtiger. Het hebben van slaven vergrootte zo dus direct de rijkdom van de stam omdat zij de aanwezige arbeiders aanvulden. En omdat slaven dienden als aanvulling op de stamliden en niet als vervanging, hadden ze binnen de stam ook een minder slechte status dan dat wij tegenwoordig zouden zeggen. Het gevolg was zelfs dat slaven regelmatig volwaardig in de stam werden opgenomen, zodat hun kinderen ook eervolle functies binnen de nieuwe familie of stam konden bekleden.⁴

Slavernijdiscussie

Tot de zeventiende eeuw veroordeelde de Republiek het slavernijsysteem fel. Zo viel de befaamde toneelschrijver Bredero de Spaans-Portugese handel fel aan in zijn toneelstuk *Moortje*, met de woorden: 'Onmenselijk gebruyck! Dat men menschen vent tot paertsche slavernij!' Maar deze veroordeling had minder te maken met de

afkeer van slavernij dan met de afkeer van alles wat Spaans en Portugees was. Want zodra de WIC rond 1630 enkele Portugese suikerplantages in Zuid-Amerika had veroverd verstomde de kritiek.⁵ Deze konden namelijk alleen met behulp van slavernij rendabel geëxploiteerd worden, aanzien de concurrentie dit ook deed. Dit leidde tot de cynische uitspraak van een zeventiende-eeuwse Zeeuwse arts en slavenkeurder, D.H. Gallandat: 'Dat er vele bedrijven plaatshebben, die ongeoorloofd zouden schijnen, indien er geen bijzonder voordeel in te vinden was. Getuige hiervan is de slavenhandel, die men alleen door het voordeel dat hij aan de kooplieden toebrengt, van onwettigheden kan vrijspreken'.⁶ Extra cynisch is hierbij natuurlijk dat dokter Gallandat, als slavenkeurder, zelf ook profiteerde van deze 'onwettigheden'.

Dat er vanuit de Nederlandse bevolking weinig verbazing en weerstand was tegen deze hypocriete verandering in het oordeel over slavernij was op zich logisch. Om te beginnen was de omvang van de trans-Atlantische slavenhandel nog te beperkt om een serieus maatschappelijk debat te starten. In de periode van 1500 tot 1700 waren er in totaal ongeveer anderhalf miljoen slaven naar Amerika getransporteerd. Pas in de tweehonderd jaar die daarop volgde, liep de teller op tot elf miljoen. En Nederland had in die tijd 'slechts' ongeveer 150.000 slaven getransporteerd.⁷ De mensen uit de zeventiende eeuw konden simpelweg nog niet inschatten tot welke omvang de slavernij zich zou ontwikkelen. Ten tweede bestonden er nog geen massamedia die de misstanden tegen de tot slaaf gemaakten voor het grote publiek zichtbaar maakten. Hierdoor was slavernij niet echt een gespreksonderwerp. Toch was er wel een aanzienlijke groep mensen in Nederland die begreep wat slavernij betekende. Zo wisten zeventiende-eeuwse zeelui dat er een behoorlijk risico was zelf in slavernij te belanden. De kapers uit Noord-Afrika en Turkije waren namelijk berucht omdat ze de bemanning van veroverde schepen als slaaf verkochten. In de Nederlandse kerken werden hiervoor regelmatig inzamelingen gehouden zodat landgenoten vrijgekocht konden worden. Onder anderen Michiel de Ruyter heeft zo meerdere slaven weten vrij te kopen.⁸ Gerard van Krieken heeft berekend dat alleen al in Algiers zes- tot zeventuizend opvarenden van Nederlandse koopvaarders slaaf werden. Ge-roofde vissers uit Holland en Zeeland zijn hierin niet meegerekend, net zomin als de inwoners van de Republiek die op schepen van bevriende naties voeren. En niet alleen de Nederlanders liepen het risico slaaf te worden. Volgens de Amerikaanse historicus Robert C. Davis werden tussen 1530 en 1780 ruim één miljoen Europese slaven vervoerd naar de kaperrepublieken Algiers, Tunis en Tripoli. De 2,5 miljoen Poolse, Russische en Oekra-

iense slaven die volgens de Turkse historicus Halil Inalcik tussen 1450 en 1700 via de Krim door de Ottomanen werden geïmporteerd zijn hier niet eens bij meegeteld.⁹

Uit dit alles kan afgeleid worden dat er in de zeventiende eeuw waarschijnlijk evenveel christelijke slaven in Afrika gevangen werden gehouden als dat er Afrikanen naar Amerika getransporteerd werden, en daarom zullen de meeste Nederlanders tegen dit laatste niet echt veel bezwaren gemaakt hebben.

Beeldvorming

Het idee is dat in de Republiek slavernij geaccepteerd werd omdat men neerkeek op zwarten. Het waren namelijk geen mensen, of ten hoogste mensen van een minderwaardig ras, dat dom, wreed, diefachtig en wellustig was. Het waren de nazaten van Cham, onder de vloek van Noach, die daarom de zweep nodig hadden. En als het al mensen waren, dan niet van het soort waarvan God het behaagd had hen, 'gelijk aan ons', met het zalig licht van het evangelie te beschijnen en te behandelen als mensen.¹⁰ Dit beeld zullen de mensen ongetwijfeld bevestigd hebben gezien in de ooggetuigenverslagen van zeelieden, die vertelden over de wrede wijze waarop de Afrikaanse zwarten met elkaar oorlog voerden. Nee, zwarte Afrikanen hadden geen goede reputatie. Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit de opmerking van Michiel de Ruyter als hij in 1644 op een reis in Marokko over zijn tolk zegt: 'een seer bequaem man voer een More'.¹¹

Maar hoewel dit het meest gehoorde excuus voor de acceptatie van slavernij is, is dit hoogstens een klein deel van de verklaring. Ook het beeld dat slaven onmenselijk en wreed werden behandeld moet kritisch bekeken worden. Natuurlijk zijn er veel ooggetuigenverslagen die dit beeld bevestigen. Zo laat bijvoorbeeld een gravure van William Blake, gebaseerd op het verhaal van de Schots-Nederlandse kapitein John Gabriël Stedman die in Suriname de Nederlanders hielp met het onderdrukken van een slavenopstand, een slaaf zien die met een ijzeren haak door zijn ribben aan een galg hangt, terwijl op de achtergrond een stel schedels op palen worden tentoongesteld.

'In die tijd werden waarschijnlijk evenveel christelijke slaven in Afrika gevangen gehouden als Afrikanen naar Amerika getransporteerd'

Ook beschrijft dezelfde Stedman hoe een baby van een slavin werd verdronken en werd weggegooid omdat het kind hinderlijk bleef huilen.¹² Maar bij dit soort getuigenverslagen moet rekening gehouden worden met het feit dat ze vooral gebruikt zijn door abolitionisten en Britten, die toen op gespannen voet met Nederland leefden. De bedoeling was om slavernij en de Nederlanders zo negatief mogelijk af te schilderen. Daarnaast beschrijft Stedman eigenlijk vooral hoe een Surinaamse slavenopstand werd onderdrukt. Hij beschrijft dus niet hoe de slaven op de plantages ►

¹⁰ Douma, 1999.

¹¹ Prud'homme van Reine, 2007.

¹² Price & Price, 1992.

Spaanse geestelijken hebben losgeld meegenomen om Europese slaven vrij te kopen van hun islamitische ontvoerders (vaak Barbarijse piraten). Afbeelding uit *Histoire de Barbarie et de ses Corsaires*, 1637.

Linkerpagina: Gravure van William Blake, gebaseerd op het verhaal van John Gabriël Stedman. 1796. Stedman was geen getuige van deze gebeurtenis, die een aantal jaar voor zijn aankomst in Suriname zou hebben plaatsgevonden.

- ¹³ Douma, 1999 en Van Riessen, Rovers, Wilschut, 2011.
- ¹⁴ Van der Horst, 2010.
- ¹⁵ Van Stipriaan, 2014.
- ¹⁶ Douma, 1999 en Van Riessen, Rovers, Wilschut, 2011.
- ¹⁷ Blom & Lamberts, 2010 en Van Riessen, Rovers, Wilschut, 2011.
- ¹⁸ Luiten van Zanden & De Moor, 2008.
- ¹⁹ Museum de Gevangenpoort, in Den Haag, heeft hierover een leuk boekje samengesteld.
- ²⁰ Van der Horst, 2010.
- ²¹ Schutten, 2009.
- ²² Lavèn, 2007.

werden behandeld. De vraag is dus in hoeverre deze ooggetuigen betrouwbaar zijn en in welke mate ze dan representatief zijn voor de behandeling van slaven in het algemeen.

Wegwerpartikel

Tijdens het transport van de slaven van Afrika naar Amerika verloor zo'n twintig procent van de slaven het leven. Dit lijkt te bevestigen dat slaven als wegwerpartikel behandeld werden. Maar ook van de gewone bemanning stierf twintig procent tijdens de reis.¹³ De slaven liepen dus geen groter risico om tijdens het transport te sterven dan de gewone bemanning van de slavenschepen. Dat één op de vijf slaven tijdens de tocht het leven liet, betekent niet meteen dat een slavenleven weinig

waard was. Ook het feit dat slaven op de markt in Brazilië al gauw tussen de tweehonderd en achthonderd gulden moesten opleveren geeft aan dat slaven kostbare handelswaar waren waar relatief zuinig mee omgegaan moest worden. Vooral als je bedenkt dat in die tijd, in de Republiek, tweehonderd gulden een gebruikelijk jaarsalaris voor een ambachtsman was.¹⁴ En dan komen de kosten voor kost en inwoning daar nog extra bij. Daarnaast was de redelijke behandeling van slaven ook in het eigenbelang van de slavenhouder. Het gebruik van extreem geweld kon namelijk leiden tot een toename van zelfmoord en vluchten onder hun slaven. En rekening houdend met de hoge kosten van de aanschaf en het 'onderhoud' van een slaaf was het zeer zeker de bedoeling dat slaven een langere tijd productief moesten blijven. Straffen die deze productiviteit in gevaar zouden brengen, zullen daarom naar verwachting ook nauwelijks zijn toegepast. Het is daarom aannemelijk dat de door Stedman beschreven wredeheden, als deze al gangbaar waren op de plantages, eerder excessen waren. Dit betekende echter niet dat de opgelegde straffen aan slaven mild waren. Al mochten slaven-eigenaren niet de doodstraf aan hun slaven opleggen, de straffen die wel gegeven werden waren zwaar. Ze konden oplopen tot wel tachtig zweepslagen. Zo was de normale straf voor slecht koffieplukken al vijftien zweepslagen voor een volwassen man of vrouw.¹⁵ Hoe het leven van huisslaven in dienst van particulieren eruitzag, is moeilijk vast te stellen. Maar bij vergrijpen werden ze streng, naar huidige maatstaven overdreven streng, gestraft.¹⁶

'Voor een volwassen slaaf was de normale straf voor slecht koffieplukken vijftien zweepslagen'

Dat het slavenbestaan naar moderne maatstaven zwaar was, is dus duidelijk. Maar om te beoordelen of de slaven in de zeventiende eeuw uitzonderlijk wreed werden behandeld is het belangrijk hun bestaan te vergelijken met de ervaringen van de gewone burgers uit die tijd.

Gebroeders De Witt

Buitenlanders die in de zeventiende eeuw de Republiek bezochten verbaasden zich over de spreiding van geld en bezit, de goede voedselvoorziening en de verzorging van zieken, armen en bejaarden.¹⁷ Het is duidelijk dat de Republiek in de zeventiende eeuw het meest welvarende stukje Europa was. Maar deze welvaart was wel erg ongelijk verdeeld. Hoewel de kooplieden enorme fortuinen wisten te vergaren, leefden grote delen van de bevolking rond het bestaansminimum.

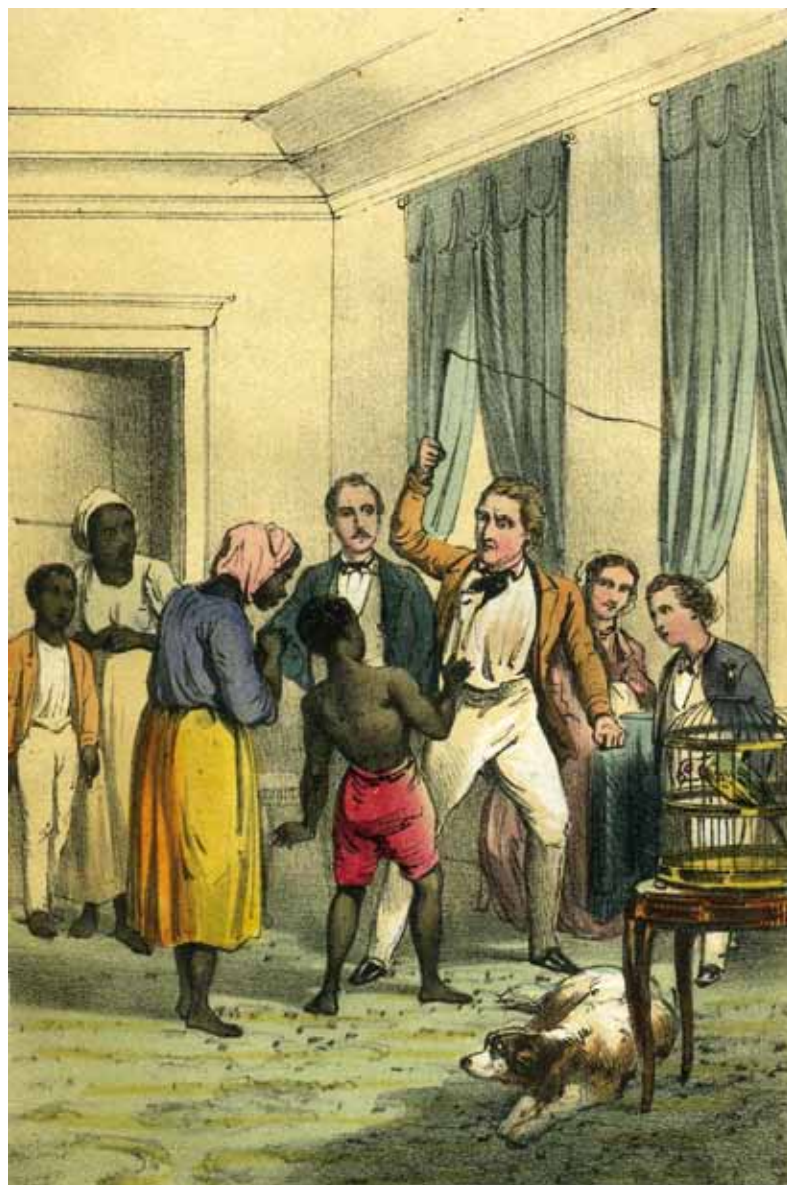
Schilderij van de lijken van de gebroeders De Witt.
Jan de Baen, ca. 1672, Rijksmuseum.

Ook was voor hen de belastingdruk zwaar en de kosten van de eerste levensbehoeften hoog.¹⁸ De straffen voor misdaden waren, zeker voor moderne begrippen, over het algemeen zwaar. Want naast dat van straffen een ontmoedigende en afschrikwekkende werking uit moest gaan, moet ook rekening gehouden worden met het feit dat in de zeventiende eeuw de mensen door ziektes, gebrek aan veiligheidsmaatregelen en de slechte stand van zaken op medisch gebied aan veel meer pijn en ellende gewend waren dan de moderne mens. En de straf moest natuurlijk wel een straf zijn. Voor relatief lichte vergrijpen werden schandstraffen toegepast, waarbij de misdadiger tentoongesteld werd. Boetes waren, naast lijfstraffen zoals openbare geseling en brandmerken, ook een belangrijke straf. Dieven en bedelaars liepen het risico gebrandmerkt te worden en

‘In de zeventiende eeuw waren mensen veel meer pijn en ellende gewend’

voor openbare geweldpleging en diefstal konden vingers of handen worden afgehakt; iemand die vals had gespeeld bij een spel kon een oog uitgesneden worden, en bij kwaadspreken over God werd de tong afgesneden. En op zware misdaden stond de doodstraf. Hierbij was onthoofding met het zwaard voorbehouden aan de elite. Voor de gewone misdadiger was er de galg. Eventueel voorafgegaan met marteling op de breekbank of het rad.¹⁹

De moord op de gebroeders De Witt is hierbij illustratief. Het toont hoe de bevolking tegen extreem geweld aankeek. Beide broers werden onder luid gejuich door een menigte gelyncht. De lijken werden omgekeerd opgehangen aan een van de lantaarns. Vervolgens gingen de mensen als kannibalen tekeer en sneden ze de lichaamsdelen af, rukten de lijken open, trokken de ingewanden eruit en zetten hun tanden erin.²⁰ Lichamelijk geweld was in de Gouden Eeuw echter niet alleen voorbehouden aan criminelen en misdadigers. De opvoeding van de kinderen was ook zeker volgens onze huidige maatstaven streng. Al keek men vanuit het buitenland juist vol afgrijzen naar de vrije opvoeding van de Nederlandse en vooral de Amsterdamse kinderen. Men ging ervan uit dat kinderen van nature slecht waren en dat ze zich alleen door een strenge opvoeding konden ontwikkelen tot goede christenen. Een bekende uitspraak van de dichter, politicus en jurist Jacob Cats is dan ook: ‘Die wel bemint, kastijt zijn kint.’ Al vond hij wel dat kinderen beter met beloning dan met straf waren te corrigeren. Deze straf kon met de blote hand worden uitgevoerd, maar vaak werden ook

de roede of de plak gehanteerd.²¹

Wat verder uit deze tijd opvalt, was de wrede behandeling van dieren tijdens volksspelen. Zo was bijvoorbeeld het ganstrekken erg populair. Tijdens dit spel werd een levende gans met z'n kop naar beneden opgehangen en moesten de deelnemers proberen de kop van de gans te trekken terwijl ze in volle vaart onder het dier heen reden of voeren. Ook hield men graag vogels, en vooral vinken, omdat die zo mooi konden zingen. Hierbij was het natuurlijk wel belangrijk dat de oogjes waren uitgestoken of uitgebrand. En als ze aan een draadje waren gezet, waren ze ook geschikt als speelgoed voor kinderen. Dit betekende echter niet dat iedereen in de zeventiende eeuw altijd slecht met dieren omging. Zo verbaasden buitenlanders zich in het midden van de achttiende eeuw over het feit dat het vee in Nederland's winters op stal werden gezet, of soms dieren in de wei een dekkleedje om kregen. Ook hadden veel mensen in de Gouden Eeuw een huisdier, zoals uit boedelbeschrijvingen blijkt.²² Maar dit ►

Prent uit *Vertellingen van een Surinaamse vogel* door Christina van Gogh, 1864. In 1863 was de slavernij in Suriname afgeschaft. In het voorwoord van dit kinderboek schrijft de schrijfster: ‘Van kindsbeen af gewoon, slaven rondom zich te zien, komt de slavernij hen niet als een gruwel voor, te meer dewijl de slaven hier zeer goed worden behandeld en soms veel beter lot hebben dan duizenden handwerkslieden en armen in Europa.’ Bron: bukubooks.wordpress.com.

Feestende slaven op een plantage in Cuba. *Harper's Weekly* 1859, Universiteit van Virginia.

alles illustreert wel hoe men in de zeventiende eeuw duidelijk anders tegen geweld, straf en wreedheden aankeek dan men tegenwoordig doet.

Niet zo extreem

Met dit alles in het achterhoofd is de behandeling van de slaven, zeker aan het begin van het slavernijsysteem, minder extreem dan die op het eerste gezicht lijkt. Vooral als je rekening houdt met het feit dat vooral de abolitionisten verantwoordelijk waren voor het ontstane beeld van slavernij.²³ Natuurlijk was het bekend dat het slavenbestaan zwaar was en dat de slaven met zware straffen onder de duim werden gehouden. Maar deze onmenselijke straffen klonken de zeventiende-eeuwse Nederlanders niet heel extreem in de oren. Deze waren misschien wel iets zwaarder dan de Nederlanders zelf gewend waren, maar in een tijd waar kinderen met de roede of de plak tot de orde werden geroepen, waarin het op wrede wijze doodmartelen van dieren leuk volksvermaak was, en misdaden publiekelijk met gruwelijke lijfstraffen werden bestraft, zorgden zweepslagen voor slaven met een sociale status ergens tussen kinderen en dieren niet voor veel opgetrokken wenkbrauwen.

Dat slaven onmenselijk hard moesten werken was voor zeventiende-eeuwers geen opvallend kenmerk waarin slavernij zich onderscheidde. De meeste inwoners van de Republiek leefden op het bestaansminimum en moesten ook 'onmenselijk' hard werken om te kunnen overleven. Zelfs het verschil in vrijheid tussen slavernij en het gewone leven van de meeste Nederlanders uit de Republiek werd – in de praktijk – door weinigen als zodanig ervaren, aangezien vrijheid vaak wordt begrensd door de

'De onmenselijke straffen voor slaven klonken de zeventiende-eeuwers niet heel extreem in de oren'

beschikbaarheid van geld. Zo mochten slaven bijvoorbeeld weinig tot geen bezit hebben. Dat was verboden. Dat de inwoners uit de Republiek die vrijheid wel hadden, betekende echter niet meteen dat ze die vrijheid ook konden gebruiken. Slaven *mochten* geen bezit kopen, de meeste Nederlanders *konden* geen bezit kopen. Per saldo zat daar dus weinig tot geen verschil tussen. Doordat het verschil tussen de vrije bevolking van de Nederlandse Republiek en de zwarte Afrikanen in slavernij op de plantages relatief klein was, is het dus niet zo vreemd dat er in de Gouden Eeuw weinig echte weerstand was tegen slavernij. Het is dus niet zo dat men in die tijd niet beter wist. Het was eerder dat vanuit *hun* perspectief de slavernij in de Gouden Eeuw helemaal niet zo erg was. ■

Bronnen

- Bejczy, I.** (2001). *Een kennismaking met de mid-deleeuwse wereld* (Bussum, Coutinho).
- Bentley, J. H., Ziegler, H. F., & Streets-Salter, H. E.** (2015). *Traditions & Encounters: A Global Perspective on the Past* (6th ed.) (New York, Mc Graw Hill Education).
- Blessing, M.** (2008, May). 'Omvang christen-slavernij onderschat', *Historisch Nieuwsblad*, tiny.cc/K2hncs.
- Blom, J. C. H., & Lamberts, E.** (2010). *Geschiedenis van de Nederlanden* (5th ed.) (Baarn, ThiemeMeulenhoff).
- Douma, J.** (1999). 'Slavernij in het Nederlandse koloniale tijdperk. Waarom een zwarte bladzijde?', *Transparant*, 3(10), p. 4-12.
- Horst, H. van der.** (2010). *Nederland* (9th ed.) (Amsterdam, Bert Bakker).
- Lavèn, A.** (2007). 'Dierenleed in de zeventiende eeuw', *Historisch Nieuwsblad*, tiny.cc/K2hndl.
- Luiten van Zanden, J., & Moor, T. de.** (2008). 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift*, bit.ly/2kUUKAG.
- Museum de Gevangenpoort.** (n.d.). 'Gevangen in een poort', *Misdaad en straf, vroeger en nu* (Museum de Gevangenpoort), tiny.cc/K2gpms.
- Prud'homme van Reine, R.** (2007). *Rechter-hand van Nederland* (5th ed.) (Amsterdam, De Arbeiderspers).
- Riessen, M. van, Rovers, F., & Wilschut, A.** (2011). *Oriëntatie op geschiedenis. Basisboek voor de vakdocent* (3rd ed.) (Assen, Van Gorcum).
- Schutten, J. P.** (2009). 'Amsterdammertjes uit de Gouden Eeuw', *Ons Amsterdam*, p. 5-7, tiny.cc/K2amsge.
- Slechte, H.** (2015). 'Michiel de Ruyter was slavenhandel gewoon', *Trouw*, tiny.cc/K2trmdr.
- Stipriaan, A. Van.** (2014). 'De achterkant van Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap', *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit*, 2014 (Erfurt, 1805), p. 68-80.
- Sweers, E.** (2013). 'De Nederlandse slavenhandel in de 17e en 18e eeuw', *Historiën*, (27 juni), tiny.cc/K2hgns.
- Wilschut, M.** (2000). 'Het slavenbestaan in de Nederlandse koloniën', *Historisch Nieuwsblad*, tiny.cc/K2hnsnk.

²³ Van Riessen, Rovers, Wilschut, 2011.